

Tehran ƏLİŞANOĞLU

AMEA-nın müxbir üzvü

Sabir Rüstəmxanlının "balaca romanları"nda böyük mətləblər "Astar" kitabı üzərinə notlar

Öncəki yazılarımda da vurğulamışam: Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının müasir Azərbaycan romançılığının gelişməsində, ideya-bədi mündəricasının zənginləşməsində də məxsusi rolu vardır. "Avtobiografik roman" ("Xətai yurdu"), "tarixi-mifoloji" ("Göy tanrı"), "tarixi-siyasi roman" ("Ölüm zirvəsi"), "bəlgəsəl (sənədli) roman" ("Difai fədailəri"), "biografik roman" ("Şair və şər"), "müasir roman" ("Sunami"), "Akademikinin son əsəri", "balaca roman" ("Uşaqlığa atılan güllə"), "Astar" - bir romançı kimi Sabir Rüstəmxanlı onu məşğul edən ideya və həyat materialını bu və ya digər roman növü - janr ülgüsündə uğurla gerçəkləşdirə, təcasüm etdirə bilir. Janrın xronotopuna yiyələnəsi yazıcının romanlarına mükəmməllik verir.

Sabir Rüstəmxanlının "Astar" kitabında (Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2018) daha iki, "balaca roman"ı yer almışdır: "Uşaqlığa deyən güllə" (15 yanvar - 23 fevral, 2003) və "Astar" (aprel, 1986 - dekabr, 2003). Daha əvvəl yazılarsa da, geniş oxucu auditoriyasına daha gec təqdim olunmamı, görünür ki, səbəbi yox deyildir. Romanlar avtobiografik zəmində qələmə alınmışdır: "Uşaqlığa deyən güllə" - yazıcının uşaqlıq çağları və yeniyetməlik həyatından, "Astar" - genclik və tələbəlik illərindən mövzu alır. Görünür ki, Sabir Rüstəmxanlın "Ömür kitabı" və Meydan epopeyasından sonra, oxucularla kontaktı poeziya və publisistikasında öldürmədiyi ictimai-siyasi diskursu itirmək istəməmiş, birdən-birə başqa rəkursdan (daha fərdi və intim) götürməyə tələsməmişdir. Romanlarında da ("Xətai yurdu"ndan "Akademikinin son əsəri"nə) bilavasitə ictimai-siyasi sözlə, fikir və mövqeyə nail olduqdan sonra məhz bioqrafiasına qayıtmağı, ömürlüyünün daha erkən, duru, saf və eyni qədar də zığaqlı, tələtümli, düşündürücü səhifələrinə oxucu ilə bölüşməyi cəiz bilmişdir.

Bununla belə, hər iki roman sadəcə uşaqlıq və genclik həyatı haqqında maraqlı belletristika nümunəsi kimi önəmli deyil, həm də görüncə ictimai motivlənmis, sovet dövrü Azərbaycan kəndi, məişəti, insanları, səhər mühtü, zamanə haqqında da söz deyir. Və bu baxımdan müasir mövzular da yazıcının digər romanları ilə də səsleşir (hər iki romanın avtobiografik qəhrəmanının "Xətai yurdu"ndakı şair - Sabir Rüstəmxanlı, "Akademikinin son əsəri"ndəki Murad və Sabir Rüstəmxanlı, "Sunami"nin qəhrəmanı Şahin obrazları ilə köşmə nöqtələrini, bütün bu romanlardan və "Atamın ruhu" povestindən keçən doğma ocaq, Yardımlı dağları, kənd və təbiət landşaftının təsvirləri və s.-i yada sala); ümumən nəzərə alan-

da ki, Sabir Rüstəmxanlının bütün romanlarında əsas qəhrəmanın altqatında (həttə tarixi romanlarda da) şairin özünün proobrazını sezmək çox da çətin deyil, ilk romanları ("Uşaqlığa deyən güllə" və "Astar") bu qəhrəmanın genealogiyasını izləmək və dərk etmək baxımından da mühümdür.

Hər iki əsər "balaca roman" janrının tələblərinə uyğun, qəfil bir məqamdan qəhrəmanın həyatına girir, bir daha onu tərk etməyərək oxucunu da ardicaya bu həyatın mənzərələrində gəzildir və gəzildir. "Uşaqlığa deyən güllə" romanında bu məqam on bir yaşlı Gündüzün ölümdən çıxan qəfil xəta olur; oyun zamanı əməsinin çəpərdən asılan pas atmış və heç zaman açılmayan tüfəngi qazadan birçə dəfə açılır və Gündüz əziz dostu Arifin ölümünə səbəb olur. Romanın ilk səhifələrində biz balaca Gündüzün səbəbini heç cür anlamadığı ağır hadisədən sarsılaraq, qarlı aşırımları çətinliklə aşdı, ölümlə üz-üzə, az qala donub-qaldığı dərələri keçib, qonşu kənddə bibisiylə can atdığıni görür, uşaqlıqla sanki "son" arasında çırpınan ürək döyüntülərini yaxından hiss edir. Sonrakı hadisələr, kənddə yaşanacaq anları, ailə-tayfa-qohumluq-qonşuluq-ağsaqqallıq institutlarının işə düşdüyü icma həyatı, bərişigə heç cür gəlməyən Arifin atası və "qanlıqlıq" qorxusu, Gündüzü gözəlvən real təhlükələr, dağdan arana keçib - əməsi evində məktəbə davam etməsi, orta təhsilini rayon mərkəzində başa vurma... - bütün baş verənlər ömrün ilkin çağında vurulan düyünə bağlanır və "uşaqlığa deyən zərbə" kimi mənalılar: "Cəmi 11 yaş olsam da və günahsız olduğumu bilirdim de bir şey bütün ciddiyəti ilə anlayırdı ki, baş verən hadisə son dərəcə ağrıdır, ailəsinə fəlakətə düşür edib və onu qarşıda çox ağır sınaqlar gözləyir. Özü cəhənnəm, ailəsinin bu hala düşməsi ona ağır gəlir, ürəyini sıxır. Bir də onu başa düşür ki, faciə baş verən gün o öz uşaqlığı ilə həmişəlik vidalaşdı, bundan sonra həyatı bir daha heç vaxt əvvəlki axarına qayıtmayacaq. Qayıtsız günleri geri dönməz bir şəkildə keçib-gedib, yaşadığı uşaqlıq sevincləri və öyləncələrini bir daha heç vaxt təkrarlaya və ya geri qaytara bilməyəcək..."

"Astar" romanında isə ömrün "astanası" qəhrəmanın - gənə Elbəyvi uzaq dağ kəndindən gəlib uğurla, ola qiymətli Dövlət Universitetinə qəbul olması olur. Bu ani sevinc təzliklə həyatı kəsməkəşəri ilə əvəzlənir; bilik və istedadı ilə quru, şablon tələbə auditoriyalarına sığmayan, daha da çoxuna

SABİR RÜSTƏMXANLI

ASTAR

ROMAN VƏ HEKAYƏLƏR

can atan qəhrəmanın romanda həm də "həyat universitetləri" ilə üzlaşdığını, "həyatın dibindən" məqsədlərini doğru irəlilədiyini, xəyallarının gerçəkləşdiyini görür, izləyirik: "Şampanı açıb qədəhləri doldürdü. Üzünə ciddi bir ifadə verərək: -Bu qədəhləri qaldırırıq "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin tənqid şöbəsinin eməkdaşı Elbəy müəllimin sağlığına! - Şampanı başına çəkdi. Səriyyə ölündəki qədəhi yerə qoyub onun boynuna sarıldı..."

- Bundan sonra sən öz işinlə məşğul olacaqsan. Allah sənə istedadı bundan ötrü verib. Sənin gedib kənddə itib-batmağını istəmirəm. Bu günü çoxdan gözləyirdim, özün bilirsən! Ömrünün bu mərhələsi bitdi. Oyaq gəcələr, təsadüfi görüşlər! Səriyyəyə, Qal-yalar, Albenalar..."

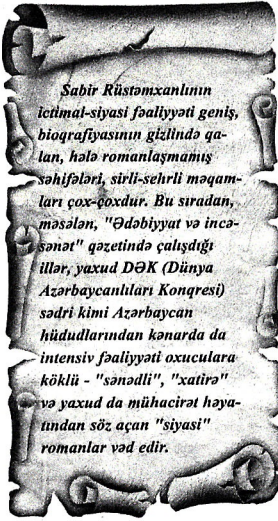
Təsədüfən açılan tüfəng, insan faciəsi və icma həyatını tənzimləyən bərişig rituallarının gərginliyi, çətinliyi, hər növ xasiyyətdə insanları və milli xarakterlər... - bütün bu gerçəklərin parlaq təəcəssümünü İsmayıl Şıxlının "Ölün dünyam" romanından da xatırlayırıq və həmin təsvirlərdə "Uşaqlığa atılan güllə" sanki eyni dünya, mərasimlər, mental atmosferi canlandırır. Lakin yazıcının romanda niyyəti heç də bu təsvirlər deyildir; bu məhz atmosferdir, bəzən "şeytan əməli" qarşısında mental güclər də olcaz olur. Romanda yazıcının, fərdi cizgilərlə, hadisəyə fərqli reaksiyalarla təqdimlədiyi qəhrəmanın babası Adıgözəl, atası Böytikkişi, anası Gülnaz, əmiləri Ağaxan və Balas, bibisi Xanmıq və öri Əzzulla, sodr Əvəz

kişi və milis Kamal, bütünlükdə kənd bir şeyə omdirdilər ki, bu məhz "şeytan işidir". Yaşadılardan fərqlənən, daim böyüklərin dünyasına can atan, babasının böyük nəvəsi, "uşaq olmasına baxmayaraq ailə məclislərinin daimi iştirakçısı" Gündüz kitablara aşırı sevgisi ilə hamını heyretləndirir; həttə bu yaşda "özü boya kitabları", o cümlədən Sabir Rüstəmxanlının tarixi janra marağını vurğularkən dəfələrlə xatırladığımız "Qılınc və qələm" romanını başa vürmüşdür: "Eybı yox, bu günü mən daha əvvəllər yaşamaş ocaqlarımızın qonağı idim... - deyə düşündü"

Babasının evdə olmadığı gün, anasının danlaq və təhrikindən sonra: "-Allaha and olsun gözəlin tutulacaq, bədsir. Başını qaldır, öz tay-tuşlarına bax. Hava açılan kimi hərsə bir işin qulpundan yapaşdı, biri güneydə qoyun otarır, biri meşəyə odun dalyca gedir, sənədən iş istəmirik, amma heç olmasa çölə-bayıra çıx. Tamiz hava ud, qırıştığın açılıs. Odur bax uşaqlar əmənin həyətinə yığışlıb. Əmin meşədə qaban vurub, indi onu bölürük. Allaha and olsun, qaban düz camaş boydadır. Bütün yoldaşların ordadır - Arif də, Şahsuvar da..." - "uşaqlığına deyən güllə"nin məhz Gündüzün ölümdə açılması bəlkə də bir sirdir və romani da başlıca olaraq bu motiv şəşğul edir.

Əlbəttə, sirin yiyəsi heç də roman personajlarının düşündüyü "şeytan" ola bilməz, o yalnız təhrikədi, vasitəçi ola bilər. Yaşın çatmadığı çağda böyük əzablara düşür olması, bu tale yükünü üzərində hiss edən ikiqat məsuliyyətlə həyat savaşına atılması, hər yerə birinci olmaq əzmi və ola bilmək ehtirası Gündüz üçün sanki bir ilahi tokəna çevrilir, yaxına və yaxınına atılan güllə qəhrəmanı daim uzaqlara və uzaqlara aparır...

Sabir Rüstəmxanlının roman poetikasında diqqətçəkən məqamdır: qəhrəmanın fərdi keyfiyyətləri, ağılı, istedadı, biliyi, bacarıqları ilə yanaşı, sirlə-sehrli bir tokəna da olmalıdır ki, onu yola çıxarsın və Ömür kitabına doğru yönləndirsin. Gündüz üçün bu - "uşaqlığına deyən güllə"dir; "Xətai yurdu"nda beşinci sinif şagirdini bitöv Azərbaycan idealını yaşlandıran uşaqlığından gördüyü "sərhəd dröklərinə etiraz hissidi"; "Göy tanrı"da bitölər qarşı Ərkənda Oğuz xanın gözüne fərkəna Tanrıdır; "Ölüm zirvəsi"ndə rus faktoruna qarşı Cavad xanda oyanan Gənçə qürurudur; "Difai fədailəri"ndə hələ Şuşada reatni məktəbdə "ona zülm çəkdi mis əməli müəllimlərin" simasında erməni və rus millətçiliyinə Əhməd Ağaoglanın içində baş qaldırması qəzab və

üşyandır; "Sunami" də yerdəkilərin hər növ nadanlığına qarşı Şahinin qəibdən eşitdiyi Uzaqlıqlardan gələn sədadir...

"Astar" romanında sirli-sehrli təkən - qadınlardır, qəhrəmanın həyatında bilavasitə rol oynamış qadınlar... "Seyid qızı olduğumu zarafata deməmişəm. Məndə güclü hissiyyət var. Böyüycökson. Nazir olsan da səni axtarıb tapacağam. Hökumət evinə yənnə gələcəyəm, ya da onun yanında, səhildə gizli görüşə çağıracağam səni. Bu günlərini xatırladacağam ki, şişməyəsən..." Kənddən ayrılarda Elbəyin həyatında ilk sevgisi, Gözəl adlı bir gözəl olur, onu şəhər mühitində sıx bağlı olduğu kənddən uzaqlaşmağa qoymur. Gözəli ona qiymirlər; sonradan peşman olsalar da, uzaqlaşdıqca Elbəy özü də Gözəlin ondan nə qədər uzaqda olduğunu duyur. Qonşu qızı Pərinin fəhm etdiyi kimi: "Amma Allah sənə ayrı yol yazıb! O yol bizdən irəlidi..." Allahın Elbəyin qarşısına hələ çox gözəlləri çıxarır: Pəri, Gülnarə, Şəfiqə, Əminə, Nazilə, Səriyyə, Albena, Larisa, Rəna, Sevinc...; həyatında qadınlar olur - hər dəfə də sanki "Gözəli ona unudurmaq üçün", Allahın ona "ayrı yol" yazdığını xatırlatmaq üçün... Həyat çətinlikləri ilə üz-üzə, bir neçə dəfə qişabə təhsilə keçib, kəndə qayıtmaq istədikdə, sanki gənclik çağlarını bütünlüklə himayəsinə götürmüş Səriyyə onu bu addımdan saxlayır; elm yoluna, hətta Moskvada aspiranturada təhsilə sövq etmək istəyən Rəna qanının arasına girir: " - Qarşında bu boyda yol açılıb, sən də rayona qayıtmaq istəyirsən... - Qışda Başqırdıstanın paytaxtı Ufa şəhərində Universitet Tələbə Elmi Konfransında başqa respublikalardan gələnlər arasında da seçilməyən mümkünlüyünü gördü..."

Romanda qəhrəman öz yolunu istedadı, əzmkarlığı, iradəsi, zəhmət və səyləri ilə açır (universitetdə, istehsalatda, Ufada, redaksiyadakı epizodları yada salağ) və bu yolda qarşısına çıxan insanlar - dostlar, tanışlar, müəllimləri, sadəcə yaxşı adamlar ona dəstək olursa, ön çıxılmaz, ümitsiz, təslimçilik durumlarında sirli-sehrli hüma rolunu möhəz qadınlar oynayırlar, hər dəfə qəhrəmanı heç cür qoparı bilmədiyi kəndindən kəndinə (özünə) qaytarır... Ümumən Sabir Rüstəmxanlının romanlarında qadın obrazlarına ayrılan yeri bu növ sirli-sehrli görürük. Oğuz xana güc-təpər verən Aytac kimi ("Göy Tanrı"), Meydan epopeyasında qəhrəmanın həyatına ani müdaxilə edən qadınlar - onu təhlükələrdən qurtaran və qoruyan: Novxanı çimərliyində görüş təyin etdiyi adını bil-

mədiyi qız, erməni yeniyyətəsi Nora, ağır Meydan günlərindən sonra Moskvada, Perekdelkino yaradıcılıq evində mənəvi dayağ olmağa Bakıdan gəlmiş qadın, 20 Yanvardan sonra bir neçə gecə emalatxanasına və mənəvi himayəsinə sığındığı rəssam qız Nailə və b. kimi ("Xətai yurdu"), Cavad xanın ilk sevgisi - Gülcəmal kimi ("Ölüm zirvəsi"), Məhəmməd Hadinin ilk, oxu daşa döyməsi sevgisi Əminə kimi, Həştərxanda taleyin rastlaşdığı Qarabağlı qız Qəmər kimi ("Şair və şor"), Şahini yer girdabından qoparıb göylərə qaldıran Ulduz və "kainat gözəli Tanlu" kimi ("Sunami"), Muradı tarixin dolanbaclarından çıxarıb muradına yetirən Aysel kimi ("Akademikin son əsəri") və habelə... Son yüzilin azərbaycanlı mental şüurunda özünə yer ələmiş "Qadın böyük qüvvədir!" şüarı Sabir Rüstəmxanlının romanlarında ilk növbədə keçərlidir.

Kompozision təmliq, bir daha xatırlasaq, Sabir Rüstəmxanlının romanlarında mühüm keyfiyyətdir. İlk romanlarında da belədir. "Uşaqlığa dəyən güllə" çox təsirlə bir səhnə ilə tamamlanır. Gündüz bütün ailənin qorxduğu təhlükə ilə üz-üzə gəlir; qarlı havada tək-tənha rayon mərkəzindən, dərindən qayıdarkən, meşədə Arifin atası Adillə rastlaşır. İki-üç kəlmə isti-soyuq mükəllimədən sonra hər şey yaxşılaşır bitir, nə zamandan bəri kəndin heç cür bəzişigə gətirə bilmədiyi Adilin qəlbindəki şeytana ələ bil bu görüş son qoyur: " - Yaxşı, get!" Gündüzə ələ gəldi ki, o "yaxşı, get, qorxma!" demək istəyirdi, amma sonuncu kəlmə dilinin ucundan qopmadı. Adil bu sözdən sonra boynundan vurub atı qara qışnağı, at az qala Gündüzə sürtünə-sürtünə keçib yol aşığı gədi. Atın tar iyi havada donub qalmışdı. Gündüz hələ də tərponə bilmirdi, handan-hana geri çevrildi, yox Adilin yadına tülğən-filan düşmüşdü, atın üstündə gərişmiş vəziyyətdə baş aşığı uzaqlaşdı... Neçə illik qorxu girdabı fırlana-fırlana Gündüzü səhildə atmışdı".

"Astar" romanını yazıçı yığcam bir epiloqla bitirir. Bir zamanlar "Olanları unut! Hamısı arxada qaldı. Bunlar sənəin həyatının astarıydı..." - deyib fədakarlıqla ayrıldıqı Elbəyin "böyük gələcəy"ini görüb ovvələdən xəbər verən Səriyyənin sözləri çin çıxır; "Aradan illər keçmiş... Səriyyənin dediyi kimi, səhildəki böyük binada oturan" qəhrəman bir gün "ələ bil Səriyyənin özü", "on beş- on altı yaşlı ökizi" bir qızla rastlaşır: "Qız təəccüblə ona baxdı. Sonra çox aydın duyulan sevinclə gülməsədi: " - Bəli! Onun qızıyam! Mən də sizi tanıdım!" " - Kiməm?" " - Elbəy, - sözünün dəlmə gətirə bilmədi, bilmədi nə desin, əmi, dayı..." " - Düzdür, mən də Elbəyəm! Sadəcə Elbəy!" " - Anamın otağında sizin şəkliniz var!" " - Məndən salam deyərsən. De ki, dünya astarsız üşüyür. Bir də səhil bağını unutmasın..."

* * *

Son olaraq bir daha vurğulamaq gərəkir ki, Sabir Rüstəmxanlının romanları, bir qayda, avtobiografiqizm və ictimai-siyasi diskurs üzərində rəvac tapır, ərsəyə gəlir. Sabir Rüstəmxanlının ictimai-siyasi fəaliyyəti geniş, biografiyasının gizlində qalan, hələ romanlaşmamış səhifələri, sirli-sehrli məqamları çox-çoxdur. Bu sradan, məsələn, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində çalışdığı illər, yaxud DƏK (Dünya Azərbaycanlıları Konqresi) sədri kimi Azərbaycan hüdudlarından kənar da intensiv fəaliyyəti oxuculara köklü - "sənədli", "xatirə" və yaxud da mühacirət həyatından söz açan "siyasi" romanlar vəd edir. Yazıcının həyatda və yaradıcılığında ardıcıl olduğunu, bir dəfə başladığı yolu axıracan təqib qıldığını da bilməndə, yeni-yeni romanlarla ədəbiyyatımızı zənginləşdirəcəyi şübhə doğurmur.